

FARKAS ZSOMBOR

BÚCSÚ A CIGÁNYTELEPTŐL?*

Telepfelszámolási programok integrációs hatásai és nem szándékolt következményei a rendszerváltás előtt és 2005–2010 között

A tanulmány a cigánytelepek felszámolására, fejlesztésére indított pártálami és rendszerváltás utáni (2005-2010 közti) intézkedések eredményeit, integrációs hatásait vizsgálja. Abból az elméleti alapvetésből indul ki, hogy a cigánytelepek a társadalmi és térbeli kirekesztettség szélsőséges megnyilvánulásai, amelyek egyszerre jelentenek súlyos szegénységet, megfosztottságot, társadalmon kívüli állapotot. Eltérő megfontolásokból és keretek között, de ennek enyhítésére kezdődtek központi beavatkozások az 1960-as években, majd – a rendszerváltás után másfél évtizeddel – 2005-ben. A társadalmi, illetve esetünkben a közpolitikai beavatkozások szándékolt, nem szándékolt és kvázi-intencionált (előre látható, figyelembe mégsem vett) hatásokkal járnak. A dolgozat a társadalmpolitika, a közpolitikák és a lokalitás szintjén arra keresi a választ, hogy a cigánytelepek életébe beavatkozó programok milyen szándékolt hatásokat értek el az ott élők társadalmi integrációjának előmozdítása, kirekesztettségének enyhítése terén, illetve milyen nem szándékolt, káros következményekkel jártak.

Bevezetés

Napjaink Magyarországon százezrek élnek szegény- és cigánytelepeken, amelyek jellemzője a strukturális nyomor, az emberi méltósággal összeegyeztethetetlen állapotok, a társadalmi tagságtól való megfosztottság. Ők nem mind romák, de többségük bizonyosan az. A cigányság jelentős része esetében a társadalmi kirekesztettség térbeli kirekesztettséggel párosul, ami összességében nemcsak nagyon rossz életkörülményeket, de kivetettséget, társadalmon kívüliséget is jelent. A szélsőséges társadalmi és térbeli kirekesztődés újratermelődése és terjedése nem csak az érintett népesség, de az ország egészének jövőjét is befolyásolja. A beavatkozás szükségessége nem kétséges, annak megfelelő módja, eredményei és következményei azonban igen.

* A címet Tamás Ervintől és Révész Tamástól kölcsönöztem, akiknek 1977-ben jelent meg *Búcsú a cigányteleptől* című könyvük (a címben kérdőjel nélkül).

A tanulmány, amely egy doktori disszertáció jelentősen rövidített, átdolgozott változata, azt vizsgálja, hogy a cigánytelepeket célzó korábbi, az államszocializmus évtizedeiben és 2005–2010 között megvalósított központi intézkedések milyen eredményekkel és hatásokkal jártak. Tudtak-e ténylegesen javítani a telepen élő cigányok helyzetén, enyhítették-e többdimenziós kirekesztettségüket, illetve megteremtették-e, erősítették-e társadalmi integrációjukat. Azt vizsgálom, hogy a telepfelszámolást célzó intézkedések elérték-e, illetve mennyire és hogyan érték el szándékolt integrációs hatásukat, illetve milyen egyéb, többnyire káros mellékhatással, szándékolt és kvázi-intencionált (előre látható, figyelembe mégsem vett) következménnyel jártak. A válaszokat három szinten, a társadalmpolitika (makro-), a közpolitikai (mezo-) és a lokalitás (mikro-) szintjén keresem.

Az elméleti megfontolások vázlatos ismertetése után, az időben nem túl messzire visszatekintve és nem részletezve a strukturális körülményeket és okokat, néhány, a cigányság társadalmi–térbeli kirekesztődését, illetve (rendszer)integrációs hiányait jellemző adatot és folyamatot emelek ki az elmúlt évtizedekből. Mindezt azért, hogy érzékelhetővé váljon, milyen mértékű és természetű társadalmi problémát, dezintegrációs jelenséget céloztak a vizsgált közpolitikai beavatkozások. A pártállami telepfelszámolás elemzése során a makro- és a középszintre fókuszálok. Az integrációs hatásokat és a nem szándékolt következményeket szakirodalmi források, korabeli dokumentumok alapján igyekeztem rekonstruálni. A rendszerváltás utáni periódus elemzésében viszont a lokalitás szintje a meghatározó. Egyrészt azért, mert a doktori disszertáció központi részét a 2005–2010 közti konstrukció keretében megvalósított négy helyi projekt kutatása–értékelése adta¹. Másrészt, a törekeny, kismértékű helyi elmozdulásokon túl, makro- és középszinten nem beszélhetünk érdemi integrációs hatásokról. Sőt, inkább közpolitikai kudarcok azonosíthatók, amelyek okait elsősorban a tényleges politikai elköteleződés és a társadalmpolitikai keretek hiányában kell keresnünk. A cigánytelepen élők strukturális hátrányainak, többdimenziós kirekesztettségének felszámolása, illetve enyhítése nélkül a konstrukció, mint közpolitikai beavatkozás nem lehetett sikeres. Tanulságok azonban vannak.

¹ A mikroszintet elsősorban strukturált, félig-strukturált interjúkkal vizsgáltam, de a kutatás részben szakirodalmak és (projekt)dokumentumok elemzésén alapul. 2009-ben az egyik, akkor véget ért projekt megvalósítóival, a telepről kiköltözött családok egy részével készítettünk interjúkat (Szomolya). 2012-ben két településen folytattam a kutatást (Bátonyterenye, Kerecsend). A három projektet érintő első kutatási szakaszban 14 interjú készült projekt-megvalósítókkal, kulcsszereplőkkel, helyi döntéshozókkal, érintettekkel. A negyedik projekt (Sirok) a második szakaszban (2015) került a kutatásba, amikor az ELTE Társadalomtudományi Karának szociális munkás hallgatói szociotábor keretében segítettek a kutatást. A hallgatók 9 strukturált interjú készítették, így az esettanulmányok összesen 23 strukturált interjú elemzésére épülnek. Kerecsenden teleprehabilitáció, Szomolyán és Bátonyterenyén telepfelszámolás, Sirokban felszámolás és utcarehabilitáció történt. (A kerecsendi projekt 2005–2006-ban, a szomolyai – két pályázati körben – 2007–2009, a siroki 2009-2010, a bátonyterenyei 2009–2011 között valósult meg.)

1. Az elméleti keretokről dióhéjban

1.1. *A cigánytelepen élők kirekesztettsége*

A társadalmi integrációtól, annak hiányaitól, kudarcaitól – itt nem ismertetett elméleti koncepciók mentén – jutok el a dezintegrációig és a társadalmi kirekesztődésig. A két kulcsfogalom, amelyeket a későbbiekben, a hatások elemzése során használok, a rendszerintegráció és a szociális vagy normatív integráció. Előbbi a különböző társadalmi rendszerek, alrendszerek közti makroszintű kapcsolat- és viszonyrendszerekre utal, illetve arra, hogy egyének és csoportok ezeken az alrendszereken (többek között a munkán, az iskolán, a lakáson) keresztül integrálódnak a társadalomba (vagy éppen rekesztődnek ki abból). A szociális integráció, amely szintén feltétele a társadalmi integráltságnak, a konszenzusos érték- és normarendszerek által, a család, a szomszédság, a mikroközösség szintjén valósul meg (Lockwood 1964, Habermas 1994).

A cigánytelepeket a dezintegrációs folyamatok következményeként, a társadalmi és térbeli kirekesztődés színtereiként értelmezem. A dezintegrációs mechanizmusok, a társadalmi kizárás és kiilleszkedés (Castel 1995), a gyenge fizikai és társadalmi életesélyek (Ferge 2005) konzerválják, erősítik a cigánytelepen élők többdimenziós kirekesztettségét. Egyúttal növelik a szegregátumok² (és gettótelepülések), valamint az ott élők (nagyraoszt cigányok) számát. A dezintegráció, a kirekesztődés, kirekesztés és kiszorítás nem kizárólag, de a telepi cigányságot különösen sújtja. A társadalmi-térbeli értelemben szegregált cigánytelepek áttörhetetlen zárványokba³ szorítják lakóikat. Társadalmi és térbeli kirekesztettségük masszív, szinte áttörhetetlen. A cigánytelepi lét többnyire a társadalmi struktúra legalját jelenti. Sőt, bizonyos értelemben társadalmon kívüli állapotot jelez. „A tartó kötelek megroppanásáról, a normák szabályozó erejének gyengüléséről, s ezzel a társadalom egészéből való kiszorulásról, vagy a Castel (1995) által leírt kiilleszkedésről van szó” (Ferge 1999: 4–5). A casteli definíciórendszerben cigánytelepen élni nem csak nélkülözést, hanem kivetettséget, alávetettséget, töredezett (vagy inkább létre sem jött) integrációs zónákat is jelent (a „társadalmi szétesés tényezőivel”, sebezhetőséggel). Ez egyszerre utal a gyenge, bizonytalan munkapozíciókra és a törekeny társadalmi kötelekre. „A szegénység – legalábbis az a válfaja, amely súlyos problémákkal terhes – nem egyszerűen a gazdagság ellentettje. Végállomás. Ide torkollnak a bizonytalanságot és törekenységet erősítő folyamatok. (...) Arról a tömegről van szó, amely a reziduális szegénységet alkotja (emiatt még nem kellene szemétdombra vetett kacatként kezelni őket)” (Castel 1993: 21). Castel megkülönbözteti egymástól ezt a maradék-szegénységet (a „társadalmak örök kihullottjait”) és a dinamikus folyamatként értelmezett ki-

² A disszertáció külön fejezetben foglalkozik a cigánytelepek és szegregátumok meghatározásával, a különböző definíciók és teleptipológiák ismertetésével. Mindezekre itt nincs lehetőség, a cigánytelep és a szegregátum kifejezést – talán nem egészen helyesen, de – szinonimaként használom.

³ Váradi Monika Mária megfogalmazása.

illeszkedést. Mindez összességében érvényes a cigánytelepek népességére, amely kiszorult (vagy már régen kiszorult) az integratív társadalmi rendszerekből, elvesztette (meg sem szerezte) társadalmi tagságát. A telepi cigányok a magyar társadalom „örök kihullottjai”, „maradék-szegényei”, akiknek többsége a kiilleszkedési, kizárási folyamat végére ért. Kirekesztettségüket – a casteli fogalomrendszerben – a „munkán keresztüli becsatlakoztatás” és „kapcsolati hálón keresztüli beillesztés” súlyos hiányai, kudarcai okozzák. Ferge (1990) szerint szegregáció esetén a társadalmi távolságok „olykor szinte áthidalhatatlanok a szó társadalmi értelmében (...) Szegregált társadalomban meglehetősen gyakori, hogy a legalacsonyabb státusú csoport már olyan lent van, hogy szinte a társadalmon kívülre, peremre kerül. (...) A csoportok *közötti* „általános” szolidaritást az emelkedő falak szinte definíciószerűen kizárják” (Ferge 1990: 5-7).

A szegregáció értelmezhető a társadalom rétegződésének térbeli megjelenéseként, a különböző társadalmi csoportok jól mérhető elkülönülési formájaként, amely nem oka, hanem következménye a társadalmi egyenlőtlenségeknek (Ladányi–Szelényi 2010). Szirmai Viktória és Váradai Zsuzsanna (2012) a térbeli szegregációt a társadalmi felbomlás, a társadalmak térbeli szétszakadásának jelenségeként értelmezik. A különböző térbeli és társadalmi csoportok közti kapcsolat redukálódik vagy megszűnik, így nincs lehetőség a mindennapi tapasztalatok és szubkulturális minták keveredésére. Bár a térbeli szegregáció egyúttal a társadalmi struktúra hasonló helyzetű csoportjainak lokális integrációját is jelenti, mikro- és makroszinten egyaránt alapvetően negatív jelenség. Egyfelől kirekeszti a szegregált csoportokat a „kedvező élethelyzeteket eredményező különböző fizikai, társadalmi kondíciókból”. Másfelől, „a lakóhelyi életlehetőségek, a helyben vállalható munkalehetőségek, az infrastrukturális körülmények hiányait adja” (Szirmai–Váradai 2012: 115).

1.2. *Közpolitikai beavatkozások és hatásai*

Az ideológiai háttértől és az eltérő körülményektől eltekintve, a cigánytelepeket célzó központi programok mind az államszocializmusban, mind a rendszerváltás után egy lehatárolt, mégis összetett területen avatkoztak be. Ezek az intézkedések szakpolitikai vagy – hasonló jelentéstartalommal – közpolitikai beavatkozásoknak tekinthetők. A közpolitika a kormányzati célokhoz kapcsolódó cselekvést, a politikai döntéseket és az azok megvalósítását elősegítő eszközöket, tevékenységeket jelenti, azok hatásaira utal (Hajnal 2008). „Csak akkor beszélhetünk tényleges közpolitikáról, ha a kormányzat valós lépéseket tesz a társadalmi feszültség kezelésére hozott döntés végrehajtására, eszközöket rendel kinyilvánított szándékai megvalósításához és a gyakorlatban alkalmazza is azokat. (...) A meg nem valósított, vagyis csak meghirdetett közpolitika valójában inkább – a szó „politics” értelmében vett – politikai deklaráció, kinyilatkoztatás” (Gajdusчек 2016: 47).

A közpolitikák, illetve a társadalompolitikai beavatkozások szándékolt hatásokkal és nem szándékolt következményekkel járnak. A szándékolt hatások azok

az eredmények és kimenetek, olyan közpolitikai célok, amelyekkel számoltak a tervezés és a megvalósítás során. A nem szándékolt hatások nem várt, nem tervezett következmények, amelyek jellemzően kedvezőtlenek (Merton 1936, 1980).⁴ Ferge Zsuzsa (1982) bevezet egy köztes fogalmat, a „kvázi-intencionalitást”: a társadalmi beavatkozásoknak nem csak tisztán szándékolt és nem szándékolt hatásaik, hanem „kvázi-intencionált”, azaz „előrelátható, mégsem látott következményeik” is vannak. „A fogalom olyasmire utal, hogy egy folyamatnál nem mutatható ki tudatosan követett cél, ám a kimenetek nem meglepőek és nem is zavaróak azok számára, akik a folyamatokra hatni tudtak volna, illetve megelőzhetek volna utólag sok szempontból rossznak minősíthető következményeket” (Ferge 2010:79). A makroszintű dezintegrációs jelenségeket olyan közpolitikai beavatkozások generálják, amelyek szándéka a helyzet javítása, de mellékhatásokkal, többnyire „kvázi-intencionált” következményekkel járnak. Az egyenlőtlenségek növekedése, az életesélyek távolodása (a kevésbé korlátozott piaci szabadsággal, a csökkentett redisztribúcióval) „inkább intencionált, tudatosan indukált, vagy legalábbis nem kezelt folyamatok”. A szegénység kiterjedése és mélyülése, a szegény szubkultúra (mint a deviancia újatermelésének kerete) „inkább ’kvázi-intencionált’, látszólag nem szándékolt, de ’fent’ jól eltűrt” következmény. A mikroszintű kohézióhiány, a normák gyengülése, az egyéni-kisközösségi szintű kiilleszkedés pedig „inkább ’spontán’ következmények, ’természetes’ velejárók” (Ferge 1999: 4-5).

Amennyiben a szándékolt hatások nem, vagy nem a céloknak megfelelően sikerülnek, ha megjelennek kedvezőtlen nem szándékolt hatások és „kvázi-intencionált” következmények, amelyeket a központi hatalom lehetősége ellenére nem korrigál, akkor azonosíthatók közpolitikai kudarcok. Ezek rendszerint előreláthatóak és nyilvánvalóak (Gajduscheck 2016). Ha a közpolitikák deklarált (vagy implikált) céljuktól elmaradnak, vagy csak alacsonyabb társadalmi költséghatékonysággal érik el azt, illetve a következményeket kormányzati szereplők okozták, a kudarc egyértelmű (Hajnal 2008).

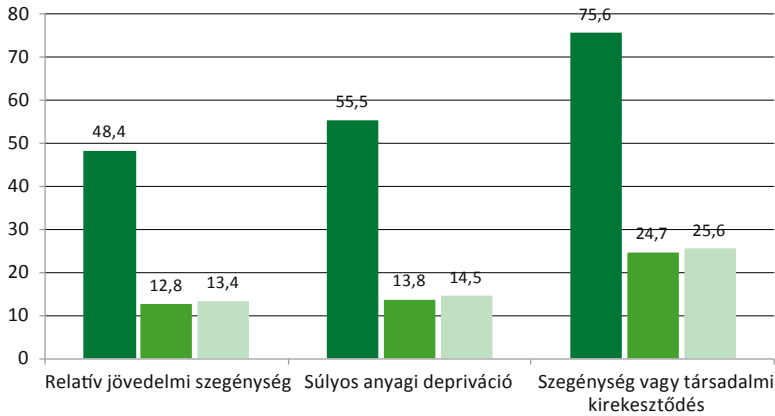
⁴ Robert K. Merton (1980) a társadalmi tevékenységeket, jelenségeket, köztük a beavatkozásokat a társadalmi működésben betöltött szerepük, funkciójuk alapján azonosítja, megkülönbözteti a társadalmi funkciókat és diszfunkciókat. Utóbbiak a társadalmi tevékenységek káros hatásai, amelyek veszélyeztetik a társadalmi integrációt, a kohéziót. A cselekvések kimeneteit tekintve elkülöníti egymástól a manifeszt és a látens funkciókat. A manifeszt funkció jelenti a szándékolt hatást, amikor a cselekvésben résztvevők számára ismertek és kívánatosak a következmények. Látens funkció akkor azonosítható, amikor a következmények nem ismertek, nem szándékoltak és nem érzékelték (Merton 1980).

2. A cigányság társadalmi–térbeli kirekesztettségének néhány jellemzője az államszocializmusban és a rendszerváltás után

2.1. Társadalmi kirekesztettség (szegénység, munkanélküliség, iskolázatlanság)

Becslések szerint Magyarországon ma a népesség 7-8 százaléka, vagyis közel 700-800 ezer ember⁵. A jövedelmi szegénység, a súlyos anyagi depriváció, a társadalmi kirekesztődés arányai – a rossz anyagi helyzet, a hiányzó erőforrások, a nélkülözés összetett mutatóiként – háromszor-négyszer magasabbak a cigány, mint a nem cigány népesség körében (1. ábra).

1. ábra: Szegénység, depriváció, társadalmi kirekesztettség aránya a roma, a nem roma és a teljes népesség körében, 2016, %

Forrás: KSH, STADAT 2.2.2.1. táblázat. (http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_zaa007.html)

Az 1970-es évek második felében az ország népességének tizede, az annak 3,5 százalékát kitevő cigányság kétharmada élt a létminimum szintje alatt (Csalog 1984). A cigányok jelentős része az 1990-es rendszerváltás után egyszerre volt régi és új szegény (Andorka 1996). Az államszocializmus évtizedeiben is jóval több volt köztük a szegények aránya, mint a nem cigány népesség körében. Az 1990-es évek elejére azonban – új szegénységként – a szegény romák aránya meredeken nőtt. Elszegényedésük, leszakadásuk felgyorsult, erősödött. 1994-ben a teljes népesség harmada (32%), a romák 87 százaléka élt a létminimum szintje alatt.

⁵ A klasszikus hivatkozási alap, az utolsó Kemény István vezette – a cigány népesség egy százalékos reprezentatív mintáján készült – vizsgálat szerint 2003-ban mintegy 650 ezer cigány ember élt az országban.

A nyugdíjminimum alatt élőket tekintve, a cigány és a nem cigány népesség közti különbség több mint tízszeres volt (Andorka 1996)⁶.

A Kemény István vezette első cigányvizsgálat (1971) idején a 15–59 éves cigány férfiak 85 százaléka aktív kereső volt; a teljes népességben ugyanez az adat ekkor alig volt magasabb (88%) (Kemény–Jankó 2003). (Tudjuk, a munkapozíciókhoz szükséges képzettség, illetve az állással, a beosztással járó jövedelem és társadalmi presztízs terén hatalmasak maradtak a különbségek.) A rendszerváltás körüli-utáni súlyos és tömeges elszegényedés legfőbb oka a munkahely, a munkajövedelem elvesztése volt. Ez nem csak a cigányságot érintette, de őket védtelenebb helyzetben találta és drasztikusabban sújtotta, mint a nem roma népességet. A piacgazdaságra való átállás során az alacsony iskolai végzettségű, fizikai munkások iránt esett vissza leginkább a kereslet; a cigány férfiak túlnyomó többsége pedig tipikusan ilyen munkavállaló volt. 1993 végére az aktív korú romák 40 százaléka (a nem cigányok tizede) vesztette el stabil munkahelyét (Kertesi 2005). Ez azt is jelentette, hogy „a korábban társadalomba integrálódott emberek néhány év leforgása alatt óriási arányban kerültek a társadalmon kívülre” (Kertesi 2005: 105). A folyamat országosan lassan megállt, a cigányoknál nem: 2003-ban a cigány férfiak már csak ötöde (21%) rendelkezett rendszeres munkajövedelemmel, 7 százaléuk alkalmi munkásként dolgozott (Kemény–Jankó 2003)⁷. Egy évtizeddel később (2014) a gazdaságilag aktív korú cigányok harmada (32%), a nem cigány és a teljes népesség fele (54–55%) volt foglalkoztatott (RII 2015)⁸. 2016 első félévében az összes (15–74 éves) foglalkoztatott két százaléka, a közfoglalkoztatottnak viszont ötöde (19%) volt roma⁹. A legfeljebb alapfokú végzettségű foglalkoztatottak aránya hatszor magasabb a roma (72%), mint az összes (12%) foglalkoztatott körében. A felsőfokúak arányát tekintve tizenkilencszeres a különbség (2. ábra).

1971-ben a 20–29 éves roma fiatalok mintegy negyede rendelkezett általános iskolai végzettséggel; közel 75 százaléuk gyakorlatilag analfabéta maradt. A pártállami évtizedekben a nem cigány népesség iskolázottsági szintje relatíve gyorsan emelkedett, a romák viszont egyre inkább lemaradtak¹⁰. 1993-ban a 25–29 éves cigány fiatal felnőttek háromnegyede legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezett (Havas–Kemény 1995). Az 1990-es években az összes gyerek 80 százaléka, a cigány gyerekek harmada fejezte be tizennégy éves korára az általános iskolát (Kemény–Jankó–Lengyel 2004). A 2011-es népszámlálás

⁶ A cigányok 43, a nem cigányok 4 százaléka élt akkor a nyugdíjminimumnál kevesebb pénzből (Andorka 1996). (A nyugdíjminimum összege 1994-ben 7480 Ft volt.)

⁷ A teljes népességben a munkaképes korú férfiak fele (54%) volt foglalkoztatott (KSH 2004)

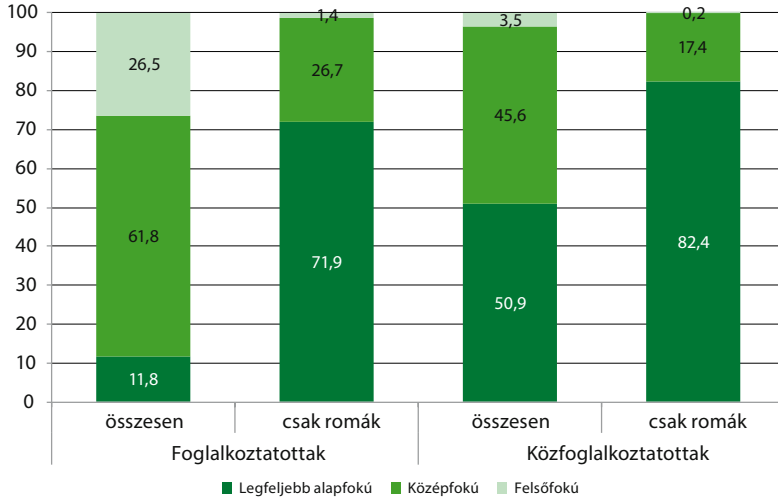
⁸ Roma Inclusion Index 2015 (KSH Munkaerő-felmérés adatai alapján).

⁹ A Belügyminisztérium Közfoglalkoztatási Statisztikai, Elemzési és Monitoring Főosztályának Beszámolója a 2016. évi közfoglalkoztatásról.

¹⁰ „Ma mások az iskolázottsági szintek, de a távolság növekedésének trendje megmaradt, sőt erősödött. Két évtized, sőt ennél rövidebb idő alatt annyit mindenesetre sikerült elérni, hogy még a roma gyerekek többsége is elvégzi az általános iskolát” – írja Havas Gábor és Kemény István az 1993-as cigányvizsgálat eredményei kapcsán (Havas–Kemény 1995).

adatai szerint a cigányok közel ötöde nem fejezte be az általános iskolát; 80 százaléuk legfeljebb nyolc osztályos végzettséget, egy százalékuk diplomát szerzett¹¹.

2. ábra: A foglalkoztatottak és a közfoglalkoztatottak megoszlása iskolai végzettség szerint, összesen és csak romák, 2016. 1. félév, %

Forrás: A Belügyminisztérium Közfoglalkoztatási Statisztikai, Elemzési és Monitoring Főosztályának Beszámolója a 2016. évi közfoglalkoztatásról.

2.2. Térbeli kirekesztettség (lakóhelyi szegregáció, cigánytelepek)¹²

Csak az 1950-es évekig visszatekintve: az akkori cigány népesség 80 százaléka (kb. 150 ezer fő) „emberhez nem méltó, 5-6 négyzetméter alapterületű, megfelelő tetővel el nem látott, túlszűfolt putrikban lakik. A lakótelepek általában a község, a város legrosszabb helyein vannak kijelölve, távol az utaktól, az egészséges víztől. A cigánynegyedekbe vezetik be utójára a villanyt stb. Környezetükre szeméttelpek, marhadelelők, talajvizes területek a jellemzőek” (Pogány-Bán 1958). Az 1960-as évek közepén 2100 „szociális követelményeknek meg nem felelő” telepről és 220 ezer telepen élőről (köztük több, mint 150 ezer romáról) szóltak a központi adatok¹³ (Huszóczy 1980, Kozák 1979). Ekkor 923 magyarországi települé-

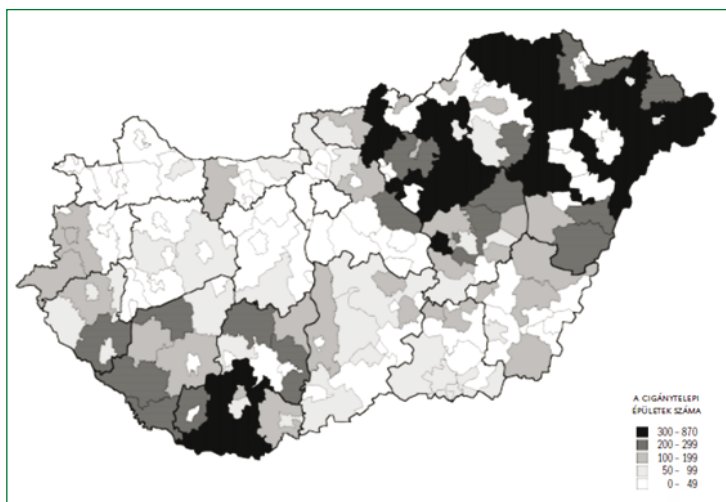
¹¹ A számításokat a KSH Népszámlálási adatok alapján Lukács György végezte, amit ezúton is köszönök (Lásd: Roma Inclusion Index 2015).

¹² A jelentősen rövidített fejezet nem szól a gettósodásról, a gettósodó településekről és térségekről, amelyek lakóinak jelentős része szegénységben élő roma. (Lásd erről pl. Virág 2006, 2010, Váradi-Virág 2015).

¹³ Az 1964-es kormányhatározathoz kapcsolódó, az Építésügyi Minisztérium vezetésével végzett felmérés adatai.

sen regisztráltak cigánytelepi épületeket¹⁴, azaz ennyi helyen voltak különböző méretű, típusú és állapotú cigánytelepek (Kertesi–Kézdi 1998). A cigányságot jellemző – szegénységükkel, munkanélküliségükkel, lakóhelyi szegregációjukkal szorosan összefüggő – területi koncentráció mintázata 1964-ben nem nagyon különbözött a maitól (3. ábra).

3. ábra: A cigánytelepi épületek száma Magyarország járásaiban és városaiban, 1964

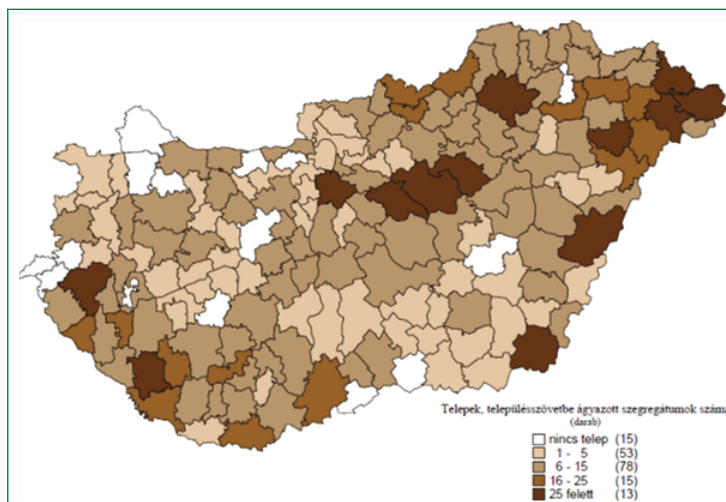
Forrás: Kertesi–Kézdi 1998: 123.

1971-ben a cigány népesség kétharmada (kb. 210 ezer fő) élt cigánytelepen. A Kemény-féle kutatás beszámolója szerint „a telepi házakat a cigányok maguk építik, vályogból vagy vert földből. Alapot nem ásnak, a falakat nem szigetelik. A padlózat földes, az ajtók és az ablakok rosszak, mivel többnyire bontásból származnak. (...) A padozatból és a falakból jövő nedvesség átjárja és elrothasztja a ruhákat és az amúgy is nagyon szegényes és hiányos bútort. (...) A zsúfoltság neurotizálja az embereket, egymás ellen fordítja, és megnehezíti az együttélést” (Kemény–Jankó–Lengyel 2004: 51). Az elkülönült telepeken élők aránya harminc év alatt – 1971 és 2003 között – tizedére esett vissza, a szegregáltan élő cigányok aránya viszont emelkedet: 2003-ban több mint 70 százalékuk élt csak cigányok vagy többségében cigányok által lakott környezetben (Kemény–Jankó–Lengyel 2004). Az 1990-es népszámlálási adatokból azonosított „cigány etnikai gettóban”, „cigány körzetekben” a lakások háromnegyede (74%), a nem cigány

¹⁴ „A felmérés során azokat az épületeket minősítették teletszerűeknek, amelyek legalább négy egységből álló együttes részét képezték, és amelyekben a körülményeket elfogadhatatlannak ítélték meg. A vizsgálatból fennmaradt országos térképen a cigánytelepi épületeken kívül megkülönböztethetők „barlanglakások”, „vegyes telepek” és „egyéb telepek” is” (Kertesi–Kézdi 1998: 120).

körzetekben ötöde (20%) volt komfortnélküli (Kertesi–Kézdi 1997)¹⁵. Az Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat (ÁNTSZ) 2003–2004-es kutatása először 770 telepen vagy „telepszerű elrendezésben” élő cigány közösséget azonosított 530 településen. A telepek negyedében nem volt vezetékes ivóvíz, 10-15 százalékuk ezerméteres körzetében illegális személtelakót, döngkutak találtak. A felmérés későbbi szakaszában (2004) – a telepdefiníció módosításával – közel 300 telepi és több, mint ezer „telepszerű elrendezésben” élő roma közösségről számoltak be (Ungváry et al 2005). A Nemzeti Fejlesztési Ügynökség (2010) vizsgálata szerint 280–300 ezer ember, az ország népességének közel három százaléka él 1600 szegény- és cigánytelepen (összesen 820 településen) Domokos–Herczeg 2010, Domokos 2010)^{16,17}. A 2011-es népszámlálás szerint az ország több mint 700 településén (kétharmaduk község, nagyközség) közel 1400 „főként romák lakta telep, illetve település szövetbe ágyazódott elmaradott településrész” található. Ezekben a szegregátumokban él az ország népességének 2,8 százaléka (EFOP 2016:5). A szegény- és cigánytelepek területi koncentrációja, ahogy korábban jeleztem, nem sokban tér el az 1960-as években tapasztaltaktól (4. ábra).

4. ábra: Szegény- és cigánytelepek, városi szegregátumok száma kistérségenként, 2010

Forrás: Domokos 2010.

¹⁵ A KSH szerint a komfortosság szempontjából meghatározó a lakás elhelyezkedése: „a leghátrányosabb helyzetben a külterületi és az alacsony státuszú lakóövezetek lakásai vannak, ahol az infrastruktúra kiépítettségének hiánya is okozza a lakások alacsonyabb komfortfokozatát” (KSH 2014: 16).

¹⁶ A telepen élők származását nem vizsgálták. Bernáth Anikó (2014) szerint „{Domokos–Herczeg 2010} nem vállalkozott arra, hogy a telepen élők etnikai hovatartozását is vizsgálja, de jelzésértékű, hogy az általuk összeírt területi egységeket összefoglaló néven „szegény- és cigánytelepeknek” és városi szegregátumoknak hívják, szintén Kemény István terminológiájára utalva” (Bernáth: 2014: 261).

¹⁷ „A nyomor újratermelődésének garanciális elemét jelentő, a lakhatási alapfeltételeknek éppen csak, vagy meg sem felelő, ráadásul a relatíve jobb helyzetben élőkterületileg is elkülönülő telepek léte, számuk és eloszlásuk a felmérés eredményeként világosan látható” (Domokos–Herczeg 2010: 91).

3. Az államszocialista telepfelszámolás és hatásai

3.1. Vázlat a két évtizedes pártállami telepfelszámolásról

A kényszerasszimilációs politika jegyében az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1961-ben határozatot fogadott el „a cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról”¹⁸. E szerint „a cigánylakosság helyzetének alakulásában a munkának és a letelepedésnek meghatározó szerepe van. E két előfeltétel megteremtése azonban ma még igen sok akadályba ütközik.” Ezzel széles körű és hosszú távú „társadalmpolitikai” beavatkozás-sorozat indult a cigányság rendszerintegrációs hátrányainak felszámolása érdekében¹⁹. A központi hatalom kijelölte a politikai–társadalmpolitikai célokat, irányokat: a cigányok munkába, iskolába terelését, letelepítését, illetve elkülönült lakóhelyeik felszámolását. A párthatározat a 200 ezer főre becsült cigányságot „letelepedettsége”, „beilleszkedése” alapján három csoportba sorolta, ami leginkább arra szolgált, hogy hangsúlyozzák az asszimilációra alkalmas és alkalmatlan csoportok közti különbséget. Fontos szempont volt a lakhatás és a munkavállalás, „melyből egyben az asszimiláció fokait (...) is levezették. (...) a kívánatos cél a cigánytelepi lakosság nem cigány lakosság közé szétszórása lett, valamint a cigányságnak a hivatalos keretek közötti foglalkoztatása” (Hajnáczy 2015:63).

A „szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról” 1964-ben adtak ki kormányhatározatot (1964)²⁰: „Fokozatosan el kell érni, hogy a cigányok a lakosság többi részétől nem elkülönítetten, állandó lakóhelyeken települjenek le, állandó munkához jussanak, egészségügyi körülményeik javuljanak, és emelkedjék kulturális színvonaluk” (idézi: Mezey 1986: 242). Az 1965-ben indított CS-lakásprogram keretében, amely a telepről kiköltözők „csökkentett értékű” lakásainak építését jelentette, családok tízezrei költöztek alacsony komfortfokozatú, félkomfortos házakba. Ezek a korábbi cigánytelepi körülményekhez képest magasabb minőséget képviseltek, de a kor átlagos színvonalát, a „társadalmilag elvárható minimumot” meg sem közelítették. A hosszúlejáratú OTP-kölcsönből felépített, rossz minőségű házak központi alaprajzok, típustervek szerint, a helyi tanácsok által kijelölt, szűk telkeken, többnyire a település szélén épültek. Kedvezményes hitelt azok igényelhettek, akik telepen, definíció szerint „négy vagy több lakásból álló, elkülönült lakóköznyezetben” éltek, legalább egyéves munkaviszonnyal és 10 százalékos előtakarékosággal rendelkeztek (Kozák 1979, Berey 1991). Az OTP-kölcsön később nem csak CS-lakás építésére, hanem ház-

¹⁸ Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról, 1961. június 20.

¹⁹ Elkezdődött „az aktív és tudatos szocialista cigánypolitika kora”, amelyben „a 'cigánykérdés' megoldása (...) ösztársadalmi ügy” volt (Dupcsik 2009: 162).

²⁰ 2014/1964. (V.4.) Korm. határozat „A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról”.

vásárlásra is felhasználhatóvá vált. Ennek következtében cigánytelepi családok jelentek meg a gettósodó kistelepülések másodlagos lakáspiacán.

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1979-ben vegyesen értékelte az 1961-es párthatározat végrehajtását: „(az) eddigi intézkedések pozitív hatással voltak a cigányok életkörülményeire: lényegesen kiterjedt foglalkoztatottságuk, lakás-, művelődési és közegészségügyi viszonyai kedvezőbbé váltak. (...) Az általában kedvező tendenciák azonban nem azonosan érintették az egész cigánylakosságot. A telepen lakók életkörülményei ma is rendkívül súlyosak. Jelentős számú cigány él a társadalmi átlagszint alatt”²¹. Az 1980-as években, a kényszerasszimilációs politika enyhülésének időszakában megjelentek a telepfelszámolás korrekcióját célzó eszközök. A „telepfelszámolási és életmód átalakítási” akciók az érintett cigány közösségek egyben tartását képviselték, és – helyszíni szakértőkkel, vizsgálatokkal megtámogatva – modellként kívántak szolgálni. Ekkor kezdték belátni, hogy a cigánytelepen élőket nem lehet elszigetelt egyénekből álló tömegnek tekinteni, amelyből önkényesen kerülnek kiemelésre a kedvezményezettek (Berey 1991).

3.2. Törékeny eredmények, káros „mellékhatások”

Előrelépések a rendszerintegráció terén

A pártállami telepfelszámoláshoz (hitelfelvételéhez, építkezéshez, házvásárláshoz) stabil rendszerintegratív elemekre, állandó munkára, biztos jövedelemre volt szükség, amelyek terén az állam egyidejűleg avatkozott be. A rendszerszerű intézkedések – közel nem megfelelő mértékben és minőségben, de – jelentős integrációs hatásokat eredményeztek a cigányság munkavállalása, lakhatása, (kisebbségi mértékben) iskolázottsága terén²². Az 1961-es párthatározat megindította a cigányság egy részét „az ipari centrumok felé, a férfiak döntő többségének munkába állásával meglódult a cigányok fiatalabb nemzedékeinek városiasodása, javult az egészségügyi és oktatási helyzet” (Póczik 2003²³). A cigányok, köztük a telepen élők, nagyrészt betanított munkásként, segédmunkásként integrálódtak az államszocialista „teljes foglalkoztatás” rendszerébe. Az állandó munka minimális, de legalább biztos, tervezhető jövedelmet jelentett, ami pedig tartópillére volt a pártállami telepfelszámolásnak.

²¹ MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a magyarországi cigánylakosság helyzetéről, 1979. április 18.

²² Szalai Júlia (2002) szerint „bár a kényszerasszimiláció a korábban kiszorított cigány közösségek integrálásának a totalitárius berendezkedés logikájából következő lépései és menetrendje szerint történt, mégis az iskolázásnak, a kötelező foglalkoztatásnak, a cigánytelepek felszámolásának programjai valóságos társadalmi felemelkedési utakat nyitottak meg – még ha azok a romák többsége számára csak a társadalmi perempozíciók (de immár mégis a választóvonalak innenső oldalán lévő pozíciók) elfoglalását tették is lehetővé” (Szalai 2002).

²³ Póczik 2003 <http://www.matud.iif.hu/03jan/poczik.html>

A központi hatalom szerint a „szociális követelményeknek meg nem felelő” telepen élő cigányok aránya közel két évtized alatt (1961 és 1979 közt) 70 százalékról 25 százalékra esett vissza²⁴. A Kemény-kutatások adatai alapján, 1971 és 1993 között jelentősen csökkent a putriban élők aránya, megsokszorozódott (40-50%-ra emelkedett) a vécével, fürdőszobával és megkétshereződött az árammal ellátott lakások aránya (Kemény–Janky 2004, Kemény–Janky–Lengyel 2004, Havas–Kemény 1995). Kérdés, hogy „ez a javulás csökkentette-e a romák hátrányát a lakosság többi részéhez képest. Ami a lakásviszonyokat illeti, a kérdésre igennel válaszolhatunk, noha a hátrány még mindig igen jelentős” (Havas–Kemény 1995). Kedvező hatás az, hogy „a faluba vagy városba beköltözött, már jó néhány éve elfogadható lakásban lakó cigány családokban az iskolához való viszony rendszerint megváltozik: a szülők arra törekednek, hogy a gyerek elvégezze az általános iskolát” (Havas–Kemény 1996: 361).

Szándékosan gyengített szociális/normatív integráció

„A telep felszámolás évei, évtizedei mélyen érintették (...) a hagyományosnak mondható telepi közösségek életét. Megbolygatták, átrendezték, gyengítették, olykor fel is számolták a közösség kapcsolatrendszerét, módosították értékeit, már csak azzal is, hogy az individualizáció irányában hatottak” (Lengyel 2006:79). A hatósági átköltöztetések minden esetben a hatalom kényszerítő akciói voltak, amelyek nem vették figyelembe és nem használták a cigány közösségek erőforrásait (Hajnáczy 2013), a szociális integrációt alkotó egyéni, családi, rokoni, kisközösségi kapcsolati hálókat. A telep felszámolás során szerves közösségeket is felszámoltak, illetve beavatkoztak az életminőség korábbi viszonylagos kiegyenlítetttségébe. Kialakultak azok a csoportok, amelyek ki tudtak törni a cigánytelepről, és azok, amelyeknek erre nem volt esélyük. A közösség egy részének asszimilációs igyekezete kudarcba fulladt, ők – a legelesettebbek – ott rekedtek a telepen. Ezek a „szelektált” telepek elvesztették korábbi kohéziós erejüket, a beavatkozás gyengítette ellenálló képességüket a „felhígulással” szemben. A telep először feltöltődött, majd környékbeli parasztházakba szóródott szét, a közösségek felbomlottak, a telep „morális állapota” romlott, a véletlenszerűen összekerülő családoknak nem volt közösségképző erejük, ami „depriváló szociálpszichológiai mikroklíma” kialakulásához vezetett (Havas 1994). Ráadásul, a cigánytelepről érkezők gyakran nem voltak felkészülve az új lakókörnyezetre, nem tudták használni az új lakásokat, nem alakult ki új életformájuk (Kozák 1979), amely fontos eleme, feltétele (nem csak) a mikroszintű normatív integrációnak.

²⁴ MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a magyarországi cigánylakosság helyzetéről, 1979. április 18.

Nem szándékolt és/vagy kvázi-intencionális következmények

A pártállami telepelfszámolás – paradox módon – újratermelte és konzerválta a lakóhelyi–térbeli szegregációt, és fokozta a makroszintű szegregációs, gettósodási folyamatokat, különösen a „regionális rendszer rurális periferiáján” (Ladányi–Szelényi 2004). Nem szándékolt, a helyi gyakorlat szintjén inkább kvázi-intencionális hatásként, a cigányok lakóhelyi szegregációja nem szűnt meg, hanem új formái jöttek létre (Csalog 1984, Havas 1994, Havas–Kemény 1995, Kemény–Janky–Lengyel 2004, Ladányi–Szelényi 2004, Ladányi 2012). Az 1993-as cigányvizsgálat során felmért telepek többsége már új típusú telep volt. A CS-lakásokból az újabb generáció nem tudott előrelépni, új házrészeket húztak fel az udvaron, újratermelve a zsúfoltságot, a nyomort. A szegregált lakókörnyezet gyorsan újratermelődött, a cigányok a település egyik végéről átkerültek a másikra. Nem lehetett megakadályozni a régi putrikba, a maradványtelepekre visszaköltözést sem, ahol azok maradtak, akiknek semmilyen „anyagi és emberi tartalékaik” nem voltak (Berey 1991).

A települési és térségi gettósodás erősödése korántsem írható csak a telepelfszámolás rovására; a háttérben összetett folyamatok húzódnak. A kollektivizálás, a körzetesítés, az aprófalvak, kistelepülések elnéptelenedése már az 1960-as években megkezdődött²⁵. A „koncentrált decentralizáció” jegyében²⁶, a körzeti központok fejlesztésével párhuzamosan, tudatosan sorvasztották el falvak százait azzal, hogy kizárták őket a fejlesztésekből, összevonták (megszüntették) termelőszövetkezeteiket, bezárták iskoláikat, egyéb intézményeiket (Havas 2001, Ladányi–Szelényi 2004, Ladányi 2012). Az 1970-es években már látható volt, hogy ezek a kistelepülések nem elnéptelenedni fognak, hanem átalakul társadalomszerkezetük (Ladányi 2012). Az elköltözők (elmenekülő) helyére nagyrészt telepi romák érkeztek, akik OTP-kölcsönükből csak a „szerepkör nélkülivé” minősített aprófalvak másodlagos lakáspiacán juthattak ingatlanhoz. „Régi parasztházak megvásárlására azokban a községekben volt lehetőség, amelyekben a megélhetési viszonyok romlottak, és ezért a nem cigányok kezdtek elvándorolni. A cigányok házvásárlása és beköltözése fokozta a nem cigányok elvándorlását. Ez a folyamat a kisközségekben és az aprófalvakban volt a legszembetűnőbb” (Kemény–Janky–Lengyel 2004: 55)²⁷.

Nem szándékolt hatás a telepekről elköltöző háztartások hosszú-távú eladósodása. Az államszocialista rendszer keretei közt (állandó munkával, rendszeres jövedelemmel) a kedvezményes lakáskölcsön törlesztése teljesíthető volt. Később

²⁵ Az 1960-as évektől kezdve az aprófalvak össznépsége évtizedenként átlagosan 15–20 százalékkal csökkent, népességük csökkenése általánossá vált (Kiss 2008).

²⁶ A központi hatalom 1971-ben határozott az Országos Településhálózat-fejlesztési Tervről.

²⁷ Ladányi és Szelényi (2004) Csenyete (Encsi járás, Borsod-Abaúj-Zemplén megye) példáján illusztrálják a tendenciát. Csenyétét már az 1980-as években „a cigányok városának” nevezték, 1964-ben megszűnt az általános iskola felső tagozata, 1986-ban az egész iskola, a térsz-összevonással drasztikusan csökkentek a helyi munkalehetőségek, az erőszakos kollektivizálás elől sokan elmenekültek. Néhány évtized alatt az egész község „cigányteleppé” alakult (Ladányi–Szelényi 2004).

azonban, a tömeges munkahelyvesztés, majd tartós munkanélküliség miatt, súlyos teherre vált. 1993-ban a cigány háztartások több, mint negyedének volt építkezésre/vásárlásra 1988 előtt felvett, kedvezményes lakáskölcsönből származó tartozása (Havas–Kemény 1995).

4. A rendszerváltás utáni első telepfelszámolási kísérletek

4.1. „Komplex telepfelszámolási” projektek az integrációs politika jegyében

A rendszerváltás után a (kényszer)asszimilációt – legalábbis a politikai deklarációk szintjén – az integrációs politika követte. A cigányság társadalmi integrációjának szükségességét, az azzal kapcsolatos teendőket (1995-től) számos kormányhatározat, közép és hosszú távú intézkedéscsomag rögzítette. Ténylegesen azonban, különösen a lakóhelyi szegregáció enyhítése érdekében, nem nagyon történt semmi. 2004-ben jelent meg az addigi legátfogóbb kormányhatározat²⁸, illetve intézkedéscsomag, amely rendelkezett többek közt a „telepek és teletszerű lakókörnyezetek” felszámolását/rehabilitációját célzó komplex modellprogramok megvalósításáról. Ahogy arról is, hogy a modellprogramok értékelését követően kormányzati intézkedési tervet kell kidolgozni szakmai és finanszírozási feltételrendszerrel. A tízmilliárdos terv, amely a telepek jelentős részének felszámolásáról szólt, rövidesen megrekedt kilenc modellprogram szintjén és 680 millió forintnál²⁹.

A minisztériumi koncepció (2004. december) 700–800, főként a „keleti országrészben” található szegregátummal számolt, amelyek „döntően a roma népesség lakóhelye(i), így felszámolásuk, illetve rehabilitációjuk a cigány lakosság életkörülményeinek javítását szolgálja, társadalmi integrációjuk egyik meghatározó eleme”³⁰. A tervezett modellprogramok a lakhatási integrációra³¹, a lakhatási körülmények javítására és a társadalmi integrációt erősítő egyéb intézkedésekre épültek. Előbbi „a telepek és teletszerű lakókörnyezetek típusától függően több formában valósul meg, azonban a legfontosabb alapelv, hogy a feltárt problémák és igények határozzák meg a kidolgozott megoldásokat”. Az első kísérletek a lakóhelyi szegregáció típusát és mértékét tekintve különböző adottságú településeken

²⁸ 1021/2004. (III. 18.) Korm. határozat „a romák társadalmi integrációját elősegítő kormányzati programról és az azzal összefüggő intézkedésekről”

²⁹ „A kormányzati propaganda előbb 440, majd 667 telepről beszélt, mintha valamennyi cigánytelep lenne, és ezek felszámolását ígérte néhány éven belül – amiről aztán gyorsan kiderült, hogy képtelenség. (...) A távlati tervezés szempontjából kevésbé fontos a telepek egyértelműen amúgy sem meghatározható pontos száma (...). Fontosabb a koncepció eldöntése, hogy a hagyományos telepfelszámolás vagy a társadalmi integráció részeként értelmezett települési integráció mentén kíván-e haladni” (Lengyel 2006: 88–89).

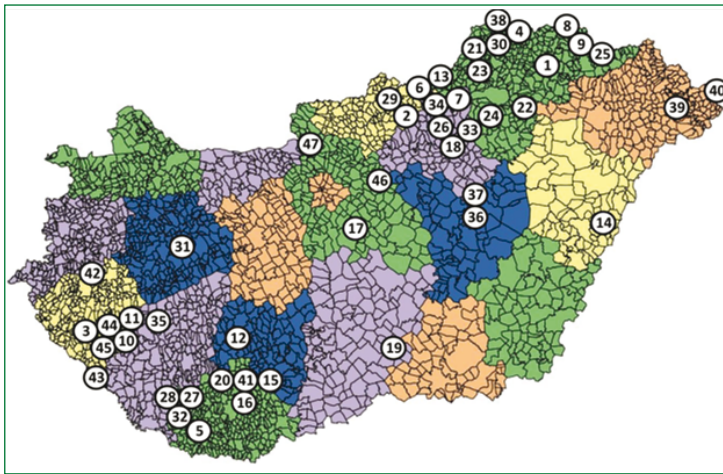
³⁰ A telepeken és teletszerű lakókörnyezetben élők lakhatási és szociális integrációs programja. Szakmai koncepció, 2004. december (Kézirat)

³¹ Azt tekintették a „telepen élők lakhatási integrációjának”, amikor a bevont családok „az emberi élethez méltó, a 21. század alapvető komfortjával rendelkező lakásokba” költöznek (ICSSZEM 2005).

valósultak meg, ami alapjaiban határozta meg a beavatkozások irányát, eszközeit (telepfelszámolás vagy rehabilitáció) és hatásait³². A kilenc modellprogram során összesen 42 család költözött új otthonba (önkormányzati bérlakásba), 412 lakást felújítottak, komfortosítottak, 28 fő vett részt képzésben, 202 fő (köz)foglalkoztatásban (SZMM 2008).

A modellprogramok után 2009-ig nagyjából évente jelentek meg pályázati felhívások a cigánytelepeken élők „komplex társadalmi integrációjának” megvalósítására, illetve lakóhelyi szegregációjuk felszámolására. A hangsúlyok és megfogalmazások változtak (lakhatási, szociális, munkaerőpiaci integráció), de „a főcél (...) utal arra, hogy komplex beavatkozás rendszerről van szó, ami több dimenzióban hivatott a szegregátumokban élők életminőségét javítani (Petrovác–Somogyi–Teller 2010: 19). A teljes konstrukcióban, 2005 és 2010 között összesen 54 lokális projekt valósult meg az ország 47 településén (többnyire községekben) (5. ábra).

5. ábra: A 2005–2010 között megvalósított telepprogramok helyszínei

Forrás: EMMI 2015.

³² Teller és Somogyi (2007) a szegregáció típusa és mértéke alapján három csoportba sorolta az első modellprogramok helyszíneit: gettósodó települések, ahol nem értelmezhető a településen belüli lakóhelyi szegregáció (Tiszabó, Uszka). Vegyesen lakott községek, ahol vannak szegregált lakókörnyezetek, de romák és nem romák vegyesen is laknak (Hencida, Kerecsend, Kisvaszar). Olyan falvak, ahol külső telepeken, erősen szegregáltan élnek a cigányok (Szentgál, Táska, Galambok, Dencsháza és Szentegát) (Teller–Somogyi 2007). Telepfelszámolásra két 300–400 fős aprófaluban (Kisvaszar, Táska) és az 1300 fős Galambokon került sor. Tiszabón, ahol a szocialista telepfelszámolás már az 1960-as években új telepet hozott létre, és ahol a 2000-es években már szinte csak cigányok laktak, kizárólag rehabilitáció jöhetett szóba. A szintén gettósodott, ukrán határ melletti, közel 400 fős Uszkan rehabilitáció történt, de új házakat is építettek. A több, mint 2000 fős Kerecsenden, ahol mintegy 30–40 százalék a szegregáltan élő roma lakosság aránya, házakat újítottak fel, kisebb komfortosítást végeztek, és önkormányzati bérlakásokat alakítottak ki. A román határhoz közeli, 1300 fős Hencidán a népesség 40–50 százalékát kitevő romák szétszórtan élnek; itt házfelújítást, komfortosítást és – az életveszélyes házak kiváltására – házvásárlást finanszírozták a programból.

4.2. Hiányzó társadalmpolitikai keretek, kismértékű lokális eredmények

A „gettócsinosítás” közpolitikai kudarca

A rendszerváltás után a „cigányság ügye” jellemzően megrekedt a politikai deklarációk szintjén. Elmaradt a társadalmpolitikai fellépés, a feladat- és forrás-koncentráció, a szakpolitikák egyesítése (Kállai 2006): „Senkiben sem volt meg az akarat arra, hogy célzott és koncentrált lépésekkel tényleges változásokat generáljon a romák élethelyzetében. (...) a kormányzati romapolitikát látványos, de a romák tömegeit nem érintő kérdések határozták meg” (Kállai 2006: 197). Ladányi János (2012) szerint 2010-ben pedig már egyértelműen látszott, hogy a központi hatalom valójában soha nem vállalja fel a „cigányság ügyének” érdemi kezelését (Ladányi 2012).

A cigánytelepen élők „komplex” társadalmi („lakhatási” és „szociális”) integrációja sem makroszinten, sem a konstrukció szintjén nem valósult meg. A közpolitikai beavatkozás a célhoz rendelt eszközök és a források nagyságrendje, valamint a társadalom- és szociálpolitikai keretek hiánya miatt nem lehetett sikeres. A cigánytelepek és a telepen élők számát, illetve hátrányaik természetét tekintve, hosszú-távú, egymásra épülő intézkedések hiányában a közpolitikai kudarc előrelátható volt. A felszínen beavatkozó, elszigetelt lokális pályázati projektekkel összességében leginkább „gettócsinosítás” történt, a strukturális feltételek javítására, a cigányság kirekesztettségének enyhítésére tett valódi erőfeszítések nélkül. És, „amíg ilyen marginális helyzetben van a népességnek ez a része, addig nem lehet a telepeket felszámolni” (Révész–Zolnay 2009³³). A pályázati rendszer azért sem alkalmas eszköz, mert – kvázi-intencionális hatásként – lefölöz (Pulay 2009, Váradi 2015). Ott indulnak projektek, ahol vannak alkalmas szereplők a kezdeményezésre, a tervezésre és a lebonyolításra. A cigánytelepen élők helyzetének javítása ebben a rendszerben nem univerzális központi felelősség, hanem a lokalitás viszonyaitól, aktoraitól függő lehetőség. Ez a közpolitika szintjén nem vezet eredményre. Nem szándékolt, illetve kvázi-intencionált hatásként inkább növeli a kimaradók leszakadását.

Mikroszintű, hiányos társadalmi integráció

A lokális projektekből – a pályázati kiírásoknak megfelelően – a lakhatási elemek domináltak, más rendszerintegratív elemek terén többnyire csak felszínes beavatkozások történtek. Ennek legfőbb oka, hogy a strukturális problémák (munkanélküliség, képzetlenség, jövedelmi szegénység) kezelése nem lehet egy-két éves helyi projektek (civil szervezetek, önkormányzatok) felelőssége és feladata. A lokális beavatkozások a központi elvárásokat (az indikátorokat) teljesítették,

³³ Révész–Zolnay 2009. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Eami-tortent-az-a-getto-csinositgatasa%E2%80%9D>

de tudatában voltak annak, hogy a cigánytelepen élők „komplex” társadalmi integrációja – az eszközök, a források nagyságrendje, az időszemlélet, a támogató társadalmpolitikai keretek hiánya miatt – nem megvalósítható. A cigánytelep, a szegregátum felszámolása vagy fejlesztése, a lakáskörülmények javítása viszont jól körülhatárolható, rövid-távon megvalósítható és „felmutatható” eredmény, és valóban feltétele az élet normalizálásának. Munka és jövedelem nélkül nem lehet azonban teljes és stabil a rendszerintegráció, amit a helyi szintű beavatkozások nem vagy csak korlátozott mértékben képesek megteremteni; a strukturális, rendszerszintű hátrányokra nincsenek hatással. Ahhoz, hogy a háztartások anyagi helyzete és életminősége javuljon, ki kellene lépni a nyílt munkaerőpiacra. A képzési-foglalkoztatási elemek résztvevői közül ez csak keveseknek sikerült. Ahogy más projektek, úgy a telepprogramok esetében is egyértelműen látszik: „A munka- és megélhetési lehetőségek hiányán (...) a projektek nem képesek változtatni, ami kétségessé teszi hatékonyságukat” (Váradai 2015:79). A lokális telepprogramok csak akkor tudtak jelentősebb, de közel sem kielégítő integrációs hatásokat előidézni, ha felszámolták a cigánytelepet, azaz megszüntették a térbeli kirekesztettséget (egyúttal jelentősen javították a lakáskörülményeket). A tényleges (rendszer)integrációt azonban korántsem sikerült megteremteni, a „mögöttes” nyomort nem tudták felszámolni.

Két vizsgált helyszínen (Szomolya, Sirok) „annak ellenére, hogy a faluközponttól nem estek messzire a szegregátumok, mégis a kirekesztés, a kirekesztődés szimbólumai voltak mind az ott lakók, mind a faluban élők számára. (...) Az emberek nem szerettek ott élni, mentek volna már régen, csak nem rendelkeztek megfelelő erőforrásokkal. (...) A lakóhelyváltás (...) mindenkinek fontos előrelépést jelentett. (...) Az új szomszédsági kapcsolatok spontán módon generálták a társas interakciókat, ezért ezeket szociális integrációs tényezőnek tekinthetjük” (Farkas 2012: 15-16). Bátorterenyén a szélsőséges térbeli kirekesztettségéből, elszigetelt szegregátumokból érkező családok többsége beilleszkedett az integrált szomszédsági környezetbe, új kapcsolatokat alakított ki, ami összességében jóval többet jelentett a jobb lakásviszonyoknál³⁴. A kerecsendi teleprehabilitáció ezeket az integrációs hatásokat nem tudta elérni, de nem is célozhatta azokat, mivel a szegregátum – lakóinak száma, mérete, kiterjedtsége miatt – nem felszámolható. Az ott élők lakáskörülményei – az életveszélyes házak felújításával, apróbb javításokkal, a gázvezeték kiépítésével – kismértékben, rövid távon és nem fenntartható módon javultak, de kirekesztettségük egyik meghatározó színterén sem történt előrelépés. Az integrált lakókörnyezet kedvező hatásai nem érvénye-

³⁴ „Mindenhez közel vagy, és ezeken a kistelepüléseken rettentően számít, hogy hol laksz. Tehát ha azt mondod, hogy itt laksz a Béke úton, akkor ez egy rendes ember. Ha azt mondod, hogy a Dankó úton laksz, akkor te már nem is vagy annyira rendes ember. Az emberek fejében, akarva-akaratlanul, itt vannak ezek az évszázados nyomorúságok, hogy a Dankó úton csak a cigányok lakhatnak” (interjú a projekt vezetőjével, 2012).

sülhetnek, a szegregáltan élő cigányság és a helyi társadalom közti távolságok nem csökkentek³⁵.

Petrovác Rita és szerzőtársai (2010) szerint, a konstrukció (majdnem) egészét tekintve, „a munkaerőpiaci program megvalósítása során a telepiek (...) aktivizálása – a kezdeti nehézségek, valamint a képzések megszervezésének, lebonyolításának gyakori nehézségei ellenére – összességében sikeres és eredményes volt; az érintettek részvétele általában igen magas volt a meghirdetett képzéseken, illetve a felzárkóztatással kapcsolatos 8 általános iskolai végzettség megszerzése esetén” (Petrovác–Somogyi–Teller 2010: 71). A projektek valóban teljesítették az indikátorokat a képzések megszervezésével, a (tranzit- vagy köz)foglalkoztatással, de tényleges (rendszer)integrációs hatásokat csak ritkán értek el. Keveseknek (kismértékben) emelkedett az iskolai végzettsége, még kevesebben szereztek szakmát és munkatapasztalatot. Ráadásul többnyire rövid távú és igen korlátozott integrációs hatásokról van szó, minthogy az elsődleges munkaerőpiacra alig néhányan tudtak kilépni. A projektekbe bevont családok munkaerőpiaci esélyei és jövedelmi helyzete összességében nem javult, noha eredménynek tekinthető az is, hogy a magasabb végzettséggel/képzettséggel némileg erősödtek a közfoglalkoztatáson belüli pozícióik. Ez azonban nem jelentett érdemi előrelépést sem a tartós munkanélküliségből és jövedelmi szegénységből, sem a „társadalmon kívüliségből”, a társadalmi részvétel kudarcaiból. Sőt, az integrált lakókörnyezetbe költözött családok anyagi helyzete, nem szándékolt, illetve kvázi-intencionált hatásként, romlott: jellemzően változatlan jövedelmi viszonyok mellett kellett fizetni a megnövekedett rezsiköltségeket.

A civil szervezetek mint projektmegvalósítók (Szomolyán, Sirokban, Bátormentenyén) törekedtek arra, hogy megerősítsék és aktivizálják a telepí, illetve a teljes cigány közösséget. Egyrészt azért, mert a beavatkozások nem szándékolt, illetve kvázi-intencionált hatásként – elsősorban a kedvezményezettek és a kimaradók közt – belső konfliktusok alakultak ki, gyengült a mikroszintű normatív integráció. Másrészt céljuk volt a belső kohézió megőrzése, megteremtése, majd a közösség informális és formális megszervezése, érdekérvényesítő képességének kialakítása. A hatások kedvezőek, de nagyrészt korlátozottak és időlegesek. Ezzel együtt, a szomolyai projekt sikeresen valósította meg a helyi roma közösség és civil szervezet megerősítésének, folyamatos támogatásának stratégiáját³⁶.

³⁵ A szegregátumot a faluközponttal összekötő, a program keretében tervezett patak-híd nem épült meg. A híd, amely a projekt nevében is szerepelt, a lakáskörülményeken nem javított volna, és közvetlenül nem csökkentette volna a társadalmi kirekesztettséget, de a lakóhelyi szegregációt, elszigeteltséget oldotta volna azzal, hogy legalább megfelelő átjárást biztosít a településrészek között.

³⁶ Lásd erről: Farkas 2012, ill. Farkas 2011.

Összegzés

Az államszocialista telepfelszámolás makroszintű, hosszú távú, a rendszerintegrációt valamelyest megteremtő stratégiára épült. Emiatt lehetett bizonyos értelemben sikeres. A cigányság számára a felemelkedés lehetősége felülről azonban korlátos volt. Túl azon, hogy nem érintett mindenkit, nem lehetett elég mély sem. A teljes asszimiláció, a valóban egyenjogú állampolgárrá válás nagyrészt távoli álom maradt; a többség nem tudott elmozdulni a társadalmi struktúra leg-aljáról. A pártállami intézkedések, szándékolt integrációs hatásként, archaikus, elszigetelt cigány- és szegénytelepeket szüntettek meg, és azóta sem tapasztalt mértékben javították a (telepi) cigányság lakáskörülményeit (különösen a korábbi nagyon rossz viszonyokhoz képest). A közpolitika szintjén – elsősorban helyi mechanizmusok következményeként – kedvezőtlen hatások is megjelentek, amelyek miatt összességében kudarcos a beavatkozás. A telepfelszámolás nagymértékben hozzájárult az új típusú cigánytelepek és a lakóhelyi szegregáció új mintázatainak kialakulásához, a települési-térégi gettósodás erősödéséhez. A kedvezményes lakáskölcsönök okozta hosszú távú eladósodás, amely az 1980-as évek közepévéig már kvázi-intencionált hatásként értelmezhető, az anyagi helyzet romlásához, illetve a rendszerintegráció gyengüléséhez vezetett. A rendszerváltás után a cigányságot tömegesen érintő, állandósult munkanélküliség, a megemelkedett törlesztőrészek, az ingatlanok eladhatatlansága együttesen járultak hozzá az eladósodáshoz, a tartós szegénységhez, a „röghöz kötöttséghez”. Az államszocialista telepfelszámolás tehát, főképpen a hosszú távú társadalompolitikai kereteknek köszönhetően, érdemben csökkentette a megcélzott „társadalmi probléma” mértékét, kiterjedtségét. Végso soron viszont a cigányság társadalmi és térbeli kirekesztettségének megszilárdításában és újratermelődésében is jelentős szerepe volt.

A rendszerváltás utáni első kísérletnek, a „társadalmi probléma” mértékéhez képest, makro- és középszinten nincsenek kimutatható integrációs hatásai. A cigányság társadalmi és térbeli kirekesztettségének megszüntetése, többek között telepeik felszámolása megmaradt a politikai kinyilatkoztatás szintjén. Ebben az értelemben egyértelmű a közpolitikai kudarc, amely mögött leginkább a társadalom- és szociálpolitikai keretek hiánya és a beavatkozáshoz rendelt elégtelen eszközök és források húzódnak. A 2005–2010 közti lokális projektekről már a központi tervezés során tudható volt, hogy nem, vagy csak kismértékben képesek javítani a cigánytelepen élők életkörülményeit. A komplex társadalmi integráció, mint központi szándék irreális elvárás volt, és nem is nagyon volt mögötte tényleges politikai akarat: a súlyos deprivációs helyzeteket, a tartós nyomort és kirekesztődést a mozaikszerű helyi beavatkozások nem képesek felszámolni, sőt még enyhíteni se nagyon. A szándékolt integrációs hatások projektenként eltérőek, de többnyire kismértékűek, korlátozottak és rövid távúak, illetve számos körülménytől függnak. A projektek egy része megteremtette ugyan a lakóhelyi integrációt és az emberhez méltó lakhatást, amelyek azonban csak szükséges, de nem elégséges feltételei a társadalmi integrációnak. Ahhoz nagyon sok minden

hiányzott akkor is (és hiányzik most is). Összességében úgy tűnt, és egyre inkább az látszik, hogy a százezreket sújtó szélsőséges társadalmi és térbeli kirekesztettség felszámolására, vagy legalább érdemi enyhítésére nincs valódi politikai szándék. A búcsú beláthatatlanul messze van.

Irodalom³⁷

- Andorka Rudolf (1996): A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése a rendszerváltás óta. *Szociológiai Szemle*. 1996/1. <http://www.szociologia.hu/dynamic/9601andorka.htm>
- Belügyminisztérium Közfoglalkoztatási Statisztikai, Elemzési és Monitoring Főosztályának Beszámolója a 2016. évi közfoglalkoztatásról. http://kozfoglalkoztatasi.kormany.hu/download/4/8e/e1000/Besz%C3%A1mol%C3%B3_2016_170713.pdf
- Berey Katalin (1991): A cigánytelepek felszámolása és újratermelődése. In Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Bernáth Anikó (2014): Leszakadóban: a romák társadalmi helyzete a mai Magyarországon. In.: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. Budapest: TÁRKI, 246–264. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b333.pdf>
- Castel, Robert (1993): A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” politikája. *Esély*, 1993/3, 3–23. http://www.esely.org/kiadvanyok/1993_3/anelkulozestol.pdf
- Csalog Zsolt (1984): A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt. *Magyar Füzetek* 1984., 14-15.sz. http://epa.oszk.hu/02200/02201/00013/pdf/EPA02201_Magyar_Fuzetek_1984_1415_093-137.pdf
- Domokos Veronika – Herczeg Béla (2010): Terra Incognita. *Szociológiai Szemle*, 2010/3. 82-99. http://www.szociologia.hu/dynamic/szocszemle_2010_3_all.pdf
- Domokos Veronika (2010): Szegény- és cigánytelepek, városi szegregátumok területi elhelyezkedésének és infrastrukturális állapotának elemzése különböző (közoktatási, egészségügyi, településfejlesztési) adatforrások egybevetésével. Budapest, 2010. július 1. Kézirat.
- Dupcsik Csaba (2009): *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Budapest: Osiris.
- EFOP (2016) Felhívás a szegregált élethelyzetek felszámolásának megvalósítására. Szegregált élethelyzetek felszámolása komplex programokkal (ESZA) A Felhívás kódszáma: EFOP-1.6.2-16. <https://www.palyazat.gov.hu/download.php?objectId=62611>

³⁷ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2018. 01. 25.

- EMMI (2015): A 2014-2020 közötti időszakra vonatkozó, a telepszerű lakhatás kezelését megalapozó szakpolitikai stratégia. Budapest, 2015. augusztus. http://romagov.kormany.hu/download/f/a4/21000/Lakhat%C3%A1si_Strat%C3%A9gia.pdf
- Farkas Zsuzsanna (2012): Hidak és sorompók. A települészámolásban, a településeken végzett terepmunka tapasztalatai és integrációs hatásai. *Társadalmi Együttélés*. Interdiszciplináris e-folyóirat. 2012/4. 1–21. http://epa.oszk.hu/02200/02245/00004/pdf/EPA02245_tarsadalmi_egyuttes_2012_4_farkas_zsuzsanna.pdf
- Ferge Zsuzsa (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Ferge Zsuzsa (2005) Ellenálló egyenlőtlenségek (A mai egyenlőtlenségek természetrajzához). *Esély* 2005/4. 3–41. http://esely.org/kiadvanyok/2005_4/ferge.pdf
- Ferge Zsuzsa (1999): Szegénység és bűnözés, azaz: van-e dezintegrációs és decivilizációs veszély? *Belügyi Szemle* 37. 1999. 2, 3–27. http://www.fergezszusa.hu/docs/szegenyseg_es_bunozes.pdf
- Ferge Zsuzsa (1990): Variációk a társadalmi integráció témájára. *Esély*, 1990/1, 3–17. http://www.fszek.hu/szociologia/szszda/ferge_varaciok.pdf
- Ferge Zsuzsa (1982): *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Gajduschek György (2016): Közpolitikai célok megjelenése a jogban. In Jakab András – Gajduschek György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 43–68. http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/A_magyar_jogrendszer_allapota_2016.pdf
- Habermas, Jürgen (1994): *A társadalomtudományok logikája*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Hajnal György (2008): *Adalékok a magyarországi közpolitika kudarcaihoz. Közigazgatási olvasmányok*. Budapest: KSZK ROP 3.1.1. Programigazgatóság.
- Hajnóczky Tamás (2015): A pártállam cigánypolitikája. A szektorális cigánypolitikától a kényszerasszimilációs cigánypolitika kritikájáig. *Esély* 2015/5. 54–92. http://www.esely.org/kiadvanyok/2015_5/2015-5_2-1_Hajnaczky_Partallam_ciganypolitikaja.pdf
- Hajnóczky Tamás (2013): „Karhatalommal a cigánytelepekért”. *Kritika* 2013. július-augusztus. http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/olvasoszoba/romaszovegtar/Karhatalommal_a_ciganytelepekert.pdf
- Havas Gábor (2001): A kistelepülések és a romák. In Glatz Ferenc (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 163–204.
- Havas Gábor (1994): A megélhetési módok és a többségi társadalomhoz fűződő viszony változásai a magyarországi cigányok különböző csoportjaiban. Kandidátusi értekezés. Kézirat
- Havas Gábor – Kemény István (1996): Cigánynak lenni. In. Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport, 1996*. Buda-

- pest: TÁRKI, Századvég, 352-380. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a894.pdf>
- Havas Gábor – Kemény István (1995): A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle* 1995/3. <http://www.szociologia.hu/dynamic/9503havas.htm>
- Huszóczy Miklós (1980): A cigány lakosság lakásgondjainak megoldásával kapcsolatos feladatokról és intézkedésekről. In: Szegő László (szerk., vál.) (1983): *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Budapest: Kozmosz Könyvek. 270–283.
- ICSSZM (2005): Háttérbeszélgetés a roma telepeken élők lakhatási modellprogramjáról. Budapest, Esély Galéria, 2005. augusztus 23.
- Kállai Ernő (2006): Kormányzati romapolitika az elmúlt négy évben. In Kállai – Törzsök (szerk.): Átszervezések kora. Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2002-2006. Budapest: EÖKIK, 187-203. http://www.kallaierno.hu/data/files/atszervezesek_kora_ciganynak_lenni_magyarorszagon_jelentes_2002_2006_T2Z+8g.pdf
- Kemény István – Janky Béla (2004): Települési és lakásviszonyok. *Beszélő* 2004/4. <http://beszelo.c3.hu/04/04/13kemeny.htm>
- Kemény István – Janky Béla (2003): A cigányok foglalkoztatottságáról és jövedelmi viszonyairól. *Esély* 2003/6. http://www.kemenyistvan.hu/images/pdf/2003_ciganyvizsgalat.pdf
- Kemény István – Janky Béla–Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság, 1971-2003*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. <http://kisebbségkutato.tk.mta.hu/a-magyarorszag-i-ciganysag-1971-2003>
- Kertesi Gábor (2005): *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (1998): *A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár*. Budapest: Socio-typo. Budapest.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (1997): Cigány etnikai gettók (Az 1990. évi népszámlálás számlálókörzeti adatai alapján készült elemzés). Budapest: TÁRKI. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a124.pdf>
- Kozák Istvánné, Dr. (1979): A cigányok a társadalmi munkamegosztásban. In: Szegő László (szerk., vál.) (1983): *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Budapest: Kozmosz Könyvek. 102–122.
- Ladányi János (2012): *Leselézettek*. Budapest: L'Harmattan.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2010): A társadalom etno-szociális rétegződése összehasonlító elméletének vázlata. In Ladányi János (szerk.): *Szociális és etnikai konfliktusok. Válogatott tanulmányok (1957-2010)*. „A szociálpolitikus és szociális munkás képzés megújítása az ELTE és a BCE együttműködésében (SZOCMEG)”. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 202–211. http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0010_2A_05_Ladanyi_Sandor_Szocialis_es_etnikai_konfliktusok/0010_2A_05_Ladanyi_Sandor_Szocialis_es_etnikai_konfliktusok.pdf

- Ladányi János – Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Lengyel Gabriella (2006): Cigánytelepek egykor és ma. In Kállai Ernő – Törzsök Erika (szerk.): *Átszervezések kora. Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2002-2006*. Budapest: EÖKIK, 56-91. http://www.kallaierno.hu/data/files/atszervezesek_kora_ciganynak_lenni_magyarorszagon_jelentes_2002_2006_T2Z+8g.pdf
- Lockwood, David (1964): Social Integration and System integration. In G. K. Zollschanand – W. Hirsch (eds): *Explorations in Social Change*. London: Routledge.
- Merton, Robert K. (1980): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Merton, Robert K. (1936): The Unanticipated Consequences of Purposive Social Action. *American Sociological Review*, Volume 1, Issue 6. 894-904. <http://www.romolocapuanano.com/wp-content/uploads/2014/01/MertonUnanticipated.pdf>
- Mezey Barna (szerk.) (1986): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Petrovácz Rita – Somogyi Eszter – Teller Nóra (2010): Telepeken és teletszerű lakókörnyezetben élők integrációs programjának értékelése. Budapest: Városkutatás Kft. (Kézirat)
- Pogány György – Bán Géza (1958): A magyarországi cigányság foglalkoztatási problémái. *Munkaügyi Szemle*, 1958. 5. sz.
- Póczik Szilveszter (2003): A roma kisebbség szociológiai problémái. *Magyar Tudomány* 2003/1. <http://www.matud.iif.hu/03jan/poczik.html>
- Pulay Gyula (2009): Az etnikai hovatartozás számbavételi lehetőségei és szükségessége. *Esély* 2009/4, 3–37. http://www.esely.org/kiadvanyok/2009_4/01pulay.pdf
- Révész Sándor – Zolnay János (2009): Ami történt, az a gettó csinosítgatása. Havas Gáborral Révész Sándor és Zolnay János beszélgetett. *Beszélő* 2009. április, 14. évfolyam, 4. szám. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9EAmi-tortent-az-a-getto-csinositgatasa%E2%80%9D>
- Roma Inclusion Index 2015. Budapest: Decade of Roma Inclusion Secretariat Foundation (September 2015) <http://www.rcc.int/romaintegration2020/files/user/docs/Roma%20Inclusion%20Index%202015.pdf>
- Szalai Júlia (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 2002/4. 34–50. <http://www.szociologia.hu/dynamic/0204szalaij.htm>
- Szirmai Viktória – Váradí Zsuzsanna (2012): Térbeli - társadalmi elkülönülés és integráció a magyar nagyvárostérségekben. In Kovách et al. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 115–132. <http://mek.oszk.hu/12700/12706/12706.pdf>

- SZMM (2006): *Roma telepeken élők lakhatási és szociális integrációs modellprogramja 2005-2006*. Budapest: Szerif Kiadó.
- Tamás Ervin – Révész Tamás (1977): *Búcsú a cigányteleptől*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Teller Nóra – Somogyi Eszter (2007): A „Roma telepeken élők lakhatási és integrációs programjának” végső értékelése. Budapest: Városkutatás Kft. ICSSZEM. Kézirat.
- Ungváry György – Odor Andrea – Bényi Mária – Balogh Sándor – Szakmáry Éva (2005): Romatelepek Magyarországon – gyermekek egészségügyi ellátása, higiénés viszonyok. *Orvosi Hetilap*, 2005; 146 (15) 691–699.
- Váradi Monika Mária (2015): Szegénység, projektek, közpolitikák. *Tér és Társadalom* 29. évf., 1. szám, 2015. 69-96. http://epa.oszk.hu/02200/02251/00058/pdf/EPA02251_tet_2015_1_069-096.pdf
- 1021/2004. (III. 18.) Korm. határozat „a romák társadalmi integrációját elősegítő kormányzati programról és az azzal összefüggő intézkedésekről
- 2014/1964. (V.4.) Korm. határozat „A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról”.
- MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a magyarországi cigánylakosság helyzetéről, 1979. április 18.
- MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról, 1961. június 20.